

DROPP KRÖGERIET I NORRLAND UNDER 1800-TALET

Det är ett välbekant faktum att alkoholpolitiska åtgärder, som syftar mot förbud eller stränga restriktioner, ofta också leder till uppkomsten av alternativa missbruksformer, som ibland även kan föra med sig synnerligen allvarliga konsekvenser. Speciellt i Norrland uppstod och spreds en sådan missbruksform under andra hälften av 1800-talet.

Norrland var till stora delar ett förbudsområde – särskilt landsändans inre delar där olika brännvinsförbud, som främst riktade sig mot vad man uppfattade som ett direkt hot mot en befolkningsgrupps, samernas, hela existens.¹ Samerna ansågs av missionärer och präster som ett folkslag som inte tålde spritens skadliga inverkan och de måste därför skyddas från att komma i kontakt med det farliga brännvinet. Denna omsorg om samerna medförde även att hela lappmarken, större delen av Norrlands inland, torrlades under långa perioder. Lappmarksförbuden utökades också genom att många socknar utanför de samiska områdena utnyttjade sin kommunala vetorätt för att förhindra

att utminutering och utskänkning ägde rum inom socknens gränser. Utminuteringen av alkoholdrycker koncentrerades till de glest utspridda städerna och även utskänkningens drabbades hårt. Man kan faktiskt påstå att en veritabel krogdöd drog fram över landsändan – ett fenomen som för övrigt drabbade hela riket. Från 1855 och fram till Brattssystemets etablerande 1917 hade i runda tal 90 procent av landsortskrogarna försvunnit just genom restriktiva kommunala och statliga ingripanden.²

Situationen i Norrland, där restriktionerna var stränga och i många områden närmast förbudsliknande, inbjöd med andra ord till en omfattande illegal rusdryckshantering. Eftersom lagen lämnade en hel del luckor öppna kunde personer med tillgång till pengar ändå förse sig med de åtråvärda dryckerna. I detta sammanhang spelade parti-handelssprit en stor roll. En enskild person hade rätt att från utminuteringsställe, vanligen spritbolag, göra inköp av stora partier sprit, från 1855 minst 60 kannor (1 kanna = 2,62 liter)

och från och med 1885 250 liter. Partihandelspriten, som även var befriad från vissa skatter, kunde naturligtvis, även om detta var strängeligen förbjudet, delas upp och försäljas i mindre kvantiteter. Denna illegala verksamhet gick under beteckningen "salning".³ Salningen utgjorde mer än hembränningen ett problem då partihandelspriten dels var billig och dels då den fabriksframställda och kontrollerade spriten var betydligt mer attraktiv än de brygder som kom från de primitiva och finkelosande apparater, som puttrade i hemmen på landsbygden. Den statistik, som finns rörande olovlig försäljning och framställning av rusdrycker, visar också att försäljningsbrotten var mera vanligt förekommande. Kronofogden i norra Ångermanlands fögderi uttalade följande förkastelsedom över partihandelspriten och salningen; "(...) att Handlanden ännu tillåtes att försälja 100 kannor spritdrycker, ty detta gör, att han i aflägsnare bygder, blifver en verklig dépot för lönkrögaren."⁴

Ett annat plågoris, som drabbade såväl städer som landsbygd, var surrogatvinerna. Vin under 25 procents styrka kunde länge säljas fritt och många lanthandlare, som inte fick sälja brännvin, kunde göra sig betydande inkomster på denna vinförsäljning. Surrogatvinerna utgjordes i regel av fruktsaft som uppblandats med vatten och brännvin. Trots den många gånger erbarmliga kvalitén fick de ofta en strykande åtgång och blev till en nagel i ögat på såväl myndigheter som nykterhetsfolk. Martin Sandin, som studerat lönkrögeriet i Gällivare-Malmberget vid senaste sekelskiftet, har också noterat hur stora mängder surrogatviner importerats till området, som ännu låg under lappmarksförbudet, och hur vinagenter från Stockholm och andra orter i Mellansverige försåg

förbudsområdet med sina produkter.⁵ I Malmberget etablerades 1906 en vinfabrik, den så kallade "lundmarkska välgörenhetsinrättningen", och när ägaren omsider hamnade inför rätta framgick det av receptet på vinet att detta måste betraktas som en blandning av sprit, vatten och andra ämnen och domen blev följaktligen fällande.⁶

Hembränning, olaga handel med partihandelsprit och försäljning av surrogatviner utgjorde inte de enda hoten mot myndigheternas försök att stävja alkoholmissbruket i Norrland. Ett annat, numera föga känt missbruk – eterdrickandet, blev också ett veritabelt plågoris. Eter, som ju är ett välkänt bedövningsmedel som länge användes inom medicinen, blev även ett mycket eftertraktat rusmedel i de norrländska bygderna. De svenska eterdrickarna drack inte, vilket var vanligt i Ulster, där missbruk av eter också var vanligt förekommande, ren eter utan införskaffade vanligtvis sprit- och eterhaltiga preparat, som tillhandahölls i form av patentmediciner, främst vid apoteken. Dessa preparat innehöll i regel sprit uppblandad med eter och olika kryddor eller tinkturer som skulle göra dem mera aptitliga eller ge dem ett sken av att vara kraftiga och undergörande droger.⁷

ETER SOM BERUSNINGSMEDEL.

Redan under första hälften av 1800-talet var olika eterpreparats rusgivande effekter välkända. Eterruset var ett icke ovanligt inslag i de finare salongerna i världsmetropoler som Paris och London. Ett vanligt sätt att inmundiga den illasmakande och föga väldoftande vätskan var att man svalde ner den i form av gelatinkapslar, så kallade perles d' éther, som innehöll 5–10 droppar eter. Eter

kunde också sniffas, men den fräna doften gjorde att societeten föredrog kapslarna.

Enligt den irländske socialhistorikern K. H. Connell, som skrivit en banbrytande essä om etermissbruket i Ulster, användes eter först som berusningsmedel i högreståndskretsar, men eterpreparaten byttes senare, i de finare salongerna, ut mot nya, mer effektiva droger som opiatier och kokain. Smaken för eter spred sig emellertid nedåt på den sociala rangskalan, främst för att etern var relativt billig och för att den i ringa mängder gav avsevärda berusningseffekter. Enligt Connell stod eterbruket främst att finna i lokalt begränsade bondekulturer runt om i Europa och etern förmådde här framgångsrikt att konkurrera med alkoholen om att vara det mest populära rusmedlet. Östpreussen, Ryssland och Norge utgjorde härdar för eterdrickandet,⁸ men som vi skall se så måste också Sverige räknas till de länder där missbruket var omfattande. Sakkari Sariola har också visat att eter- och sprithaltiga preparat även förekom i finska städer men också i finska Lappland,⁹ och etnologen Helmut Hagar har muntligen informerat mig om att bruket av eter också förekom i Estland och Balticum under mellankrigstiden.

Eter framställs av destillerad alkohol som behandlas med svavelsyra och har därför oangenäm lukt och smak. I början intog missbrukarna förmodligen ether purus (ren eter), men då eterns kokpunkt ligger nära människans kroppstemperatur framkallar intaget ofta våldsamma kräkningsanfall. För att mildra och dämpa dessa häftiga reaktioner så sköljde eterdrickaren munnen med kallt vatten och drack även kallt vatten för att kyla ned magsäcken. Först därefter kunde eterdosen sväljas ned åtföljd av ny klunk kallt vatten.

Enligt Connell var den normala dosen för en kvinnlig missbrukare en tesked och för män cirka en dessertsked. De mest härdade missbrukarna kunde tåla upp till ett vinglas – en dos som låg farligt nära dödlig mängd.¹⁰ Den vanligaste medicinska dosen för eterpreparat, rekommenderad i svenska farmakopéer, låg mellan 15 och 20 droppar. De patentmediciner och övriga eterpreparat, bland annat Salubrin, som främst konsumerades i Sverige, var svagare än ren eter genom att de blandades upp med alkohol. Den vanligaste blandningen var ether spirituosus, som också var beteckningen för Hoffmanns droppar, och som enligt den svenska farmakopén (1889) bestod av tre delar koncentrerad sprit (91 procent) och en del ren eter. Som läkemedel ansågs dropparna ha upplivande och krampstillande effekter.¹¹ De användes flitigt vid kolik och väderspänningar samt mot såväl förkylning som "nervsvaghet". Hoffmanns droppar förekom även som beståndsdel i en mängd andra alkoholhaltiga läkemedel: Bangs nervdroppar, Röda förkylningsdroppar och Doktor Halls droppar. Halls droppar var ett spritstarkt preparat som också gick under benämningen "muntrande droppar".¹² Förutom mot depressioner ordinerades de muntrande dropparna vid hysteriska anfall, väderkolik, kräkningar och till utvärtes ingnidning vid lamhet. Användningsområdena var som synes många och preparaten betraktades av allmänheten som undergörande universalmediciner.

AVVÄNJNINGSMEDEL.

Eterpreparaten fick även tidigt ett annat användningsområde, nämligen vid avvänjning av alkoholister. I Ulster var det inte ovanligt att alkoholister, på

läkares inrådan, övergick till att nyttja eterpreparat. I vårt land gav den välkände alkoholläkaren Magnus Huss många av sina patienter etertinkurer. Detta framgår tydligt i de olika vårdjournaler, som han citerar och refererar till i sitt magnum opus, *Alcoholismus chronicus*. Huss omnämner ett fall, där en sjökapten använt Hoffmanns droppar i samband med spritförtäring. Mannen plögade nyttja droppar för att dämpa ångest och oro efter alkoholförtäring. De fungerade med andra ord som återställare. Huss var förvånad över de höga doser – en dessertsked åt gången – som mannen inmundigade. Tilläggas bör att Huss i sina behandlingsmetoder även begagnade sig av andra alkoholhaltiga preparat – både finkel och absint.¹³

MISSBRUKET AV PATENTMEDICINERNA BLIR ETT PROBLEM.

Det var vid 1875 års riksdag som bruket av eterhaltiga preparat uppmärksammades genom en motion som inlämnades av riksdagsmannen Pehr Nilsson från Vittjärv i Norrbotten. Motionen är kort och kan förefalla som mycket harmlöst hållen eftersom den främst berörde apotekens rätt att fritt försälja rusgivande patentmediciner. Pehr Nilsson hade emellertid satt fingret på en öm punkt och hans inlägg skulle inom sinom tid åstadkomma mycket rabalder.¹⁴ 1863 hade apoteken återfått sina gamla rättigheter, att i handköp få försälja sprit och sprithaltiga preparat. Detta ledde omedelbart till att törstiga personer i torrlagda bygder kunde förse sig med sprit från apoteken.

Redan 1866 var detta problem så stort att man via lagstiftning framtog apoteken rätten att försälja sprit om inte kunden kunde uppvisa läkarrecept.

Däremot berördes inte de alkoholhaltiga läkemedlen.¹⁵ Detta var med största säkerhet en eftergift åt Apotekarsocieteten som med näbbar och klor försvarade sina rättigheter gentemot läkarkåren, som ville ha recepttvång. Patentmedicinerna svarade nämligen för en stor del av främst de små apotekens inkomster.

Nilssons motion resulterade dock i att man 1876 stadgade att försäljningen av eter och æter spirituosus eller andra blandningar av eter och sprit endast tillkom apoteksföreståndare. Vidare stadgades att man ej fick sälja patentmedicinerna om man kunde antaga att de var ämnade att förtäras i rusgivande syfte. Lagstiftningen gav inte heller denna gång några klara och direkt bindande formuleringar och apoteken kunde fortsätta den fria handeln med eter- och spritpreparaten.

Genom Nilssons motion kom emellertid problemen i dagen och definierades som framför allt ett norrlandsproblem. Det var ju också i Norrland som det var glest mellan såväl minuthandels- som utskänkningsrättigheter för alkoholdrycker. I åtskilliga orter kom därför apoteken att fylla dessa institutioners funktioner. Många apotekare ägnade sig också åt "droppkrögeri" som blev den folkliga benämningen på företeelsen. I Malmberget, som vid sekelskiftet var under uppbyggnad och något av ett svenskt Klondyke, finns många målade beskrivningar över de våldsamma rus som eterdrogerna förorsakade:

...och så snälla och vänliga dessa (apotekarna, min anm), som så innerligt gärna mot bra betalning vilja kurera mänskligheten. Att folk är hårt ansatta av reumatism och andra plågor bevisas därav, att många personer angripas så illa att de

inte kunna sitta stilla i järnvägsvagnarna utan då plågorna komma, hoppa de upp och slå mot kupéfönstren så att dessa trilla ut. Bänkar och hyllor ramponeras av deras kraftiga grepp, och detta trots flitigt användande av olika slags mediciner.¹⁷

Kombinationen av alkohol och eter kan knappast vara något att rekommendera, speciellt inte i de starka koncentrationer som det var fråga om under 1800-talet. Eteruset kan också bli fruktansvärt. Ofta blev den berusade både våldsam och vildsint. I USA utnyttjades denna eters egenskap av en cirkus i underhållningssyfte. Den tidens folkliga nöjen var knappast sofistikerade; missbildade människor och allsköns abnormiteter visades upp vid marknader, i menagerier och i cirkusmaneger. Några åskådare kallades ner i manegen och fick förtära en eterdrog. Behållningen för publiken bestod i att få betrakta hur dessa individer mycket snabbt genomgick ett förvandlingsnummer – en veritabel Dr Jekyll och Mr Hyde akt – inför deras ögon. De berusades ursinne och raseri nådde snabbt kokpunkten, men samtidigt innebar det starka ruset att de blev vanmäktiga och inte förmådde, även om de försökte, få utlopp för sina aggressioner eftersom berusningen var så total. Det senare utgjorde förmodligen det komiska inslaget, som fick auditoriet att vrida sig av skratt.¹⁸ Att dricka ren eter var många gånger förenat med livsfara och då inte bara i samband med överdosering. Connell omnämner, att den största vådan var eldfaran eftersom eter blandat med luft är en mycket explosiv mixtur. Han omnämner också fall där personer som rökt under eterintaget varit nära att mista livet.¹⁹

Märkligt nog så reagerade inte den

svenska nykterhetsrörelsen särskilt allvarligt på det här missbruket. Man hade nog med att koncentrera sig på huvudfienden, brännvinsdraken. Missbruket av eterpreparat var ett, åtminstone i läkarkretsar, välkänt fenomen. Där om vittnar inte minst provinsialläkarnas årsrapporter till Sundhetskollegium. Provinsialläkaren P. Åström i Härjedalen gav 1870 en ingående beskrivning av hur handeln med och bruket av dropparna gick till i hans distrikt. Han inleder sin ämbetsberättelse med att konstatera att ”herjeådalingen” var starkt begiven på rusdrycker och att det i dessa trakter inte innebar någon skam att dricka sig berusad. Att göra det kallades – ”att vara lustig”. Han berättar vidare:

Har man ej brännvin så super man annat, som eger förmågan att berusa. Jag vill framförallt här framhålla folkets vana att berusa sig med Hoffmans droppar, samt så kallade ”hjärtstärkande”, hvarunder man lär förstå Tinctura lavendulae aromatica. Man lär också någon gång uppblanda Hoffmanns droppar med vatten, men vanligen drickas de oblandade, alldeles som brännvin. Man har sin lilla flaska med sig i fickan och tager en klunk efter behag som ökas med klunkarne. Ofta blandas dessa droppar i kaffe, hvilken blandning kallas ”kask”. I brist på annat lär man af samma anledning begagna eau de cologne. Då folket kommer till städerna lär det ej försumma taga en större eller mindre mängd droppar med sig hem. Ja, man har från flere håll sagt mig att det ej lär vara stopvis eller kannevis som en och annan köper, utan hela ankare, som de i apoteken erhålla, och som de sedan i hembygden utminuter. Det skall hufvudsakligen vara Jemt-länningar, som drifva denna handel i stor skala...²⁰

Bristen på folkdrycken brännvin föranledde befolkningen att ta till andra medel för att stilla rusbegäret och apoteken utgjorde i detta läge en reservresurs som flitigt utnyttjades. De preparat som där kunde tillhandahållas utgjorde lämpliga surrogat. Långa avstånd och besvärliga transporter invercade också på att preparaten blev begärliga, då de i fråga om ruseffekt per mängdenhet vida måste ha överträffat det vanliga brännvinet.

Det var emellertid inte endast apotekerna som tillhandahöll allmänheten med rusmedel, även lanthandlare och gårdfarihandlare skötte en stor del av distributionen och de förstod väl att slå mynt av de begärliga dropparna. Lokala marknader, som den som hölls i Strömsund, där mycket folk från landsbygden samlades lockade naturligtvis till sig även illegala droppkrögare, som konkurrerade med apoteket, som gjorde goda affärer, och därför låg ofta eterdofen tung runt marknadsstånden. I Läns-tidningen (Jämtland) konstaterades:

Med nykterheten var det både si och så, ty apotekets droppar, som såldes kannvis, hade ett märkbart inflytande på folks uppträdande. Gamla strömsbor säga att de icke minnas någon marknad då fyllan varit så stor som nu, men så ha de icke håller förut bevitnat en sådan öppen och stor försäljning af droppar från apoteket. Det beklagas allmänt att et sådant krögeri skall bedrivas där.²¹

Apotekerna i Strömsund ställdes så sent som 1915 inför rätta för upprepade överträdelser mot den förordning som stadgade att man inte fick sälja droppar om det kunde befaras att kunden skulle bruka dem i berusningssyfte. Apotekerna kunde endast dömas till låga böter. Detta fall uppmärksamma-

des också, som ett avskräckande exempel, av nykterhetskommittén, som 1916 avgav betänkande om dropphandels inskränkning.

År 1876 fick landshövdingen i Östersund mottaga en protestskrivelse från 99 kvinnor i Sveg i Härjedalen. Kvinnorna och några ståndspersoner, däribland kyrkoherden, kronolänsmannen och en kyrkvård, klagade över att handelsbodarna i trakten hade utvecklats till veritabla langarnästen, ”där utom öl och win, Hoffmans droppar utskänktes kannevis”.²² Både patentmediciner och falska viner fick god omsättning hos mindre nogräknade lanthandlare. Gårdsplanen utanför handelsboden blev i Norrland ofta nog en ersättningsplats för de indragna krogarna – supandet och allsköns missbruk flyttade här ut i det fria. Naturligtvis betraktades detta som en styggelse av den nyktra och skötsamma delen av befolkningen som dagligen fick fri tillgång till denna spontana utomhuscirkus med dess brokiga skara av redlösa artister som ömsom berusade sig med droppar, ömsom med billigt vin eller med en kombination där bägge dessa element ingick. Även om folk i Amerika betalade dryga inträden för att få bevittna våldsamma eterrus i cirkusmanegen blev dessa brokiga gratisevenemang i längden tröttsamma och påfrestande i ett lokalsamhälle.²³ Landshövdingen lät verkställa en ambitiöst upplagd undersökning, där en av länsmännen i Sveg gjorde allt för att ta udden ur kvinnornas kritik. Historien kom att flitigt behandlas i den svenska pressen och mycket få tidningar tog parti för kvinnorna och hela protestaktionen kom att framställas i ett löjets skimmer. Den slagfärdige länsmannen i jämtlandssocknen Alsen inspirerades till följande poetiska betraktelse:

...Se till hvarje qvinnas,
 hustrus, fjösas hus!
 våra män befinnas
 uti dagligt rus
 under natten duga
 de till ingenting
 domna som en fluga
 sen hon surrat kring
 Konung dig förbarma
 var oss nådelig; hör och hjälp oss arma!²⁴

Den gode länsmannen i Alsen saknade tydligen all vetskap om att eterkapslar användes som afrodisiaka av noblessen i de mondäna salongerna i Paris.

Ett genomgående drag i läkarrapporterna från Norrland under perioden 1860–1880 är att läkarna anser att brännvinsbruket var på retur, men att kaffeförbrukningen och patentmedicinmissbruket var i tilltagande. Från Ockelbo i Gästrikland meddelade provinsialläkaren år 1851, att brännvinsbruket befanns inom en tolerabel nivå, mycket tack vare den religiösa väckelsen, inomkyrkligt läseri, men han konstaterade även:

”Läsare avhålla sig vanligen från Brännvin, men hafva – hvilket äfven lär vara fallet i det nordligaste Sverige – skaffat sig surrogat uti Hoffmans droppar. – Vid högtidligare tillfällen bjudes sådant i stället för brännvin, och äfven i samqväm af qvinnor utgöra de stundom en del af trakteringen, på så sätt att de serveras med socker, som indränktes därmed. De finnas nästan i hvarje hus och synas dessutom utgöra en universalmedicin. De äro visst ej af den styrka, som farmakopéen föreskrifver, emedan de i parti säljas till 2 riksdaler banko per kanna.”²⁵

Det var inte endast från Norrland som provinsialläkarna klagade över ett ökande missbruk av patentmediciner.

Från Örebro län rapporterades 1872 att apoteken utpräglade droppar kannevis till landsvägshandlare och följande år rapporterar samme läkare att det förkastliga bruket att berusa sig med Hoffmanns droppar spritt sig och nu även var vanligt bland kvinnor.²⁶

I anledning av de alarmerande rapporter, som strömmade in från rikets alla hörn, fann sig Sundhetskollegium, 1874, föranlätet att utförda en cirkulärskrivelse till rikets samtliga apotek. Av denna skrivelse framgår att man främst vänder sig mot försäljningen i parti till kolportörer och gårdfarihandlare som sedan sålde vidare till hugade kunder på landsbygden.²⁷

Det framgår också ur Pehr Nilssons motion från 1875 att han ser särskilt allvarligt på just det faktum att även kvinnorna börjat konsumera eterpreparaten som rusmedel:

”Det synes som om denna rusdryck skulle komma att överträffa alla föregående begagnade rusdrycker, med sina demoraliserande verkningar för vårt släkte, emedan denna rusdryck synes var lika begärlig för såväl kvinnan som mannen, och som dessa rusdrycker äro lika åtkomliga alla tider såväl helg- som vardag...”²⁸

Det mest anmärkningsvärda för de norrlandsläkare som protesterade var att missbruket spred sig även bland kvinnorna, en grupp som när det gällde alkoholkonsumtion föga låtit tala om sig. Det framgår också att droppkrögarna, både apotekare, mindre nogräknade lanthandlare och gårdfarihandlare, inte saluförde de patenterade recepten. Farmakopéerna stadgade också om minimipriser på de mediciner som fick säljas från apoteken. Riksdagsdebatten 1875 visar att en del

apotekare inte kunde hålla sig till de stadgade priserna. Många tvingades av konkurrensmässiga hänsynstaganden till avsevärda prisreduktioner.

Hur stor den illegala marknaden var går inte nöjaktigt att besvara, men utifrån läkarrapporterna och riksdagsdebatterna kan man på goda grunder anta att även många mer eller mindre skrupelfria affärsmän gjorde goda avanser genom att handla med hemgjorda och utspädda patentmediciner. Ett stort antal lanthandlare, som etablerade sig efter reformerna i näringsfrihetslagstiftningen (1846 och 1864) levde under ytterst knappa omständigheter. Konkurserna var många och konkurrensen knivskarp. Det är under sådana förhållanden inte svårt att förstå att de frestades att bli droppkrögare eller vinhandlare.

Droppkrögeriet väckte inte heller samma anstöt hos nykteristerna, som koncentrerade sig på att bekämpa alkoholbruket. Som visett ovan så försmådde läsarna i Ockelbo spriten, men såg inte något skadligt i att ta till droppar. Connell konstaterar också, för Ulsters del, att religiösa abstinenter i många fall begagnade eterpreparat. Man kunde på andedräkten avgöra till vilken religiös fraktion en person tillhörde.²⁹ I Sverige finns det också sena exempel på att droppmissbruk förekommit i religiösa sekter, bland annat inom Korpelärorelsen under 1930-talet.³⁰

RIKSDAGSDEBATTEN 1875

När frågan om recepttvång för eter- och sprithaltiga preparat i anledning av Pehr Nilssons motion, 1875, blev en riksdagsangelägenhet lyftes problematiken för en kort period ut ur provinsialläkarnas ämbetsrapporter och fick en mer allmängiltig karaktär.

Andra kammarens tillfälliga utskott nr. 2 fann motionärens förslag ”särdeles behjärtansvärt” och ville utifrån motionärens förslag hemställa att riksdagen anmodade Kungl. Maj:t att genom lagstiftning förhindra apotekarna att utlämna patentmediciner, ”och deribland särskildt af de s.k. Hoffmanns droppar, som icke sker i sanitärt syfte utan endast befordrar rus och drycken-skap”.³¹

Utskottsutlåtandet blev startskott till en livlig diskussion i kammaren och många aspekter av eterfrågan blev belysta. Åtskilliga riksdagsmän, även från Götaland och Svealand, vittnade om hur droppkrögeriet spritt sig i deras hemtrakter. Därvid framkom att dropparna ofta användes för att förstärka de rusingivande effekterna hos i första hand öl och vin.

Avslöjandena kom som en överraskning för många av kammarens ledamöter, vilka ville återremittera ärendet till utskottet för fördjupad utredning som skulle ligga till grund för en skrivelse till Kungl. Maj:t. Mot detta reagerade många. Apotekaren Bernhard Santesson från Halmstad ansåg att ett sådant förfarande var ett hot mot hela hans yrkeskår. Santesson menade att apotekarna rättade sig efter cirkuläret av 1874 och att missbruket i stället var en följd av att andra, mindre samvetsgranna personer, prånglade ut dropparna. Det var mot dessa som lagstiftningsåtgärderna borde riktas. Han yrkade därför avslag och fick häri stöd av en del nykterhetsvänner i kammaren. De senares motivering för sitt ställningstagande var att droppkrögeriet måste betecknas som ringa i jämförelse med det onda som den brännvinsflod som sköljde över riket medförde. Samhällets resurser måste i stället sättas in med full kraft på att stävja alkoholbruket. Några

talare ville lösa problematiken genom att föreslå en särlagstiftning för Norrland, men återremitteringsförslaget segrade.³²

Resultatet av det nya utlåtandet blev, som nämnts ovan, den lag, 1876, som i det närmaste blev verkningsslös eftersom den främst var riktad mot handeln med sprit. I avseende på patentmedicinerna stadgades dock:

Utan läkares recept må varken ... omförmälda eller andra läkemedel, som innehålla brännvin eller sprit och eter försäljas eller eljest utlemnas, så vida anledning förekommer att antaga, att desamma äro ämnade att såsom rusgivande medel användas.³³

Lagen kom, som synes, inte att rikta sig mot apotekarna eftersom den endast manade till återhållsamhet. Udden var i stället riktad mot lanthandlare och andra, som illegalt saluförde preparaten. Dessa hade tidigare endast kunnat fällas till låga viten för olaga brännvinsutskänkning, men kunde hädanefter ådömas betydligt högre böter. Förordningen speglade i stället den uppfattning som präglade Apotekarsocietetens direktions skrivelse till Sundhetskollegium som infordrat societetens yttrande. I denna skrivelse motsatte sig direktionen alla inskränkningar i apotekens rätt att sälja preparaten. Vidare uttalade direktionen sitt fulla förtroende för de enskilda apotekarna, som genom sina yrkesmässiga moralkoder, själva skulle förstå att sålla agnarna från vetet.³⁴

Torsten Thunberg, som var nykterhetskommitténs expert i frågan 1916, har i sin bedömning av riksdagsdebatten 1875 pekat på den ekonomiska rivalitet som rådde mellan apotekare och läkare vid tidpunkten. Apotekarna misstänkte, ”att egoistiska läkarintres-

sen arbetade för, att vägen till apoteksvarorna allt mer skulle gå genom läkarrecept”, vilket skulle fördyra varorna och ge läkarna goda biinkomster.³⁵ Varje reglering stred också mot den allt mer omfattade frihandelsdoktrinen och det fria marknadssamhällets principer. Apotekarna kunde genom att misstänkliggöra läkarnas motiv tysta den allvarligaste kritiken.

Det är också intressant att notera att apotekare och läkare under samma period samarbetade för att komma till rätta med den folkliga medicin som praktiserades av kloka gummor och gubbar och de recept som dessa utfärdade; en utdragen process, som på ett förtjänstfullt sätt analyserats av idéhistorikern Bo Sundin. Denna kamp mellan de nya professionerna och de folkliga traditionerna slutade med en seger för de förstnämnda genom tillkomsten av apoteksstadgan 1913.³⁶

FORTSATT MISSBRUK.

Att missbruket ingalunda var på retur och att lagstiftningen var otillräcklig blev emellertid snart uppenbart. Proviensalläkarna fortsatte att protestera och motståndet mot missbruket kom nu dessutom från andra grupper, såsom präster och kronofogdar, vilka i sina ämbetsberättelser allt mer ondgjorde sig över missförhållandena. Det var dock svårt att på laglig väg komma till rätta med oansvariga apotekare. I Strömsund resulterade den långdragna juridiska processen endast i att apotekarna där dömdes till låga böter.

Hur svårt det var att komma till rätta med skrupelfria apotekare, framgår också av ett tidigare åtal i lappmarken som gällde en föreståndare vid ett medicinalförråd, vilken 1895 sålde Hoffmanns droppar kannvis:

Lappmarksfolket inställde sig på apoteket medhavande tomma kaggar. Hoffmanns droppar såldes till vem som helst även av föreståndarens hustru och piga m m – Denne dömdes av häradsrätten men frikändes av hovrätten.³⁷

Föreståndaren kunde inte ställas till ansvar, ansåg hovrätten, då han inte kunde veta om dropparna skulle användas som rusgivande medel. Det var således närmast omöjligt att få till stånd fällande domar i mål som rörde apotekare och patentmediciner.

Samtidigt spreds också via den övriga handeln nya eterhaltiga preparat, bland annat Salubrin, vilka inte var avsedda för invärtes bruk. Sniffning³⁸ förekom också bland vuxna men främst i ungdomsgrupper. I länsmannens i Delsbo arkiv vimlar det, i efterspelet efter den ökända delsboligans upplösning, 1891, av notiser om missbruk av främst Salubrin som blivit ett surrogat för brännvin. En av de mera kända missbrukarna och förbrytarna, känd under öknamnet Sven Brännvin, berättade, sedan han försökt våldta en kafeïdkerska och därefter satt eld på två lador, att han den dagen på morgonen förtärt några flaskor Salubrin. En arbetare, som helt omotiverat knivhuggit en yngling som han träffade på landsvägen, berättade att han innan dådet hade druckit två flaskor Salubrin.³⁹

Medicinalstyrelsen reagerade långsamt och först 1907 uppmanade man i en skrivelse provinsialläkarna i de norrländska länen att försöka utreda missbrukets omfång. Från Norrbotten rapporterades, att omfattande dropphandel förekom inom vissa delar av länet och att åtgärder var av nöden påkallade. Förste provinsialläkaren i Västerbotten, J. Ehinger, gjorde en mer noggrann undersökning och indelade apoteken i tre kategorier

utifrån den relativa spritåtgången vid desamma. Ehinger fann inte oväntat att handeln med eterpreparat främst förekom vid tredje klassens apotek (högsta spritåtgång). Han konstaterade också att eterpreparaten utgjorde 9 procent av apotekens totala omsättning i länet. Vid tredje klassens apotek utgjorde de följaktligen en betydligt större andel.⁴⁰ Från Jämtland berättades att, (...) ”80 å 90 procent ändamålet (med dropparna. min anm.) var berusning och att dropphandeln vore en alldaglig företeelse och ett djupt inrotat, hävdvunnet ont”.⁴¹ Läkarna i Västernorrland menade att en utväg var att helt förbjuda patentmedicinerna eftersom de var helt obehövligena som läkemedel och enbart skadliga som berusningsmedel.

Dessa två konstateranden ger problematiken i ett nötskal. Klagomålen över det illegala missbruket hade pågått i ett halvt sekel utan att några åtgärder värda namnet hade vidtagits. Såväl läkare som apotekare hade med tiden blivit övertygade om att eter- och spritpreparaten saknade medicinskt berättigande. Eterberusningen var också i många fall våldsamt och intensiv, även om den hade ett kortare förlopp än ett brännvinsrus. Enligt Connell betraktades detta som en fördel eftersom en person kunde gå in i och ut ur rus flera gånger om dagen.⁴² Den ekonomiska faktorn – många apotekare, speciellt i landsbygden där kundkretsen var liten, ansåg att de inte kunde fortsätta sin verksamhet om handeln med preparaten inskränktes – återopades flitigt av Apotekaresocieteten.

När det gäller eter som berusningsmedel, dryftade läkarna själva rusets skadlighet, främst förändringar i sinnelag och våldsamt i berusningssituationen. Någon allvarlig debatt om eterdrickandets och sniffningens

fysiska skadeverkningar förekom knappast, åtminstone inte utifrån de källor som jag haft till mitt förfogande. Hela eterdebatten präglades av en påtaglig tvehågenhet. Denna gör sig tydligt märkbar i Sundhetskollegii (Medicinalstyrelsens) och Apotekaresocietets, expertorganens, agerande. Läkarna vek sig ofta mot bättre vetande när de trampade in på vad som Apotekaresocieteten ansåg som sitt omistliga revir.

Medan ärendet sålunda bollades mellan dessa bägge instanser så fortgick missbruket. Något som inte minst illustreras av förhållandet med droppkrögeriet i gruvsamhällena. Först i samband med den nya, förbudsorienterade nykterhetsrörelsen framväxt skapades

organisationer som var starka nog och villiga att ge sig i kast med problematiken. I samband med utbyggnandet av alkoholrestriktionerna, som resulterade i Brattsystemet 1917, blev också surrogatdrogerna föremål för Nykterhetskommitténs och Kontrollstyrelsens – organ som dominerades av nykterhetsvänner – intresse. Dessa instanser kunde inte tolerera att missbruket fortlevde. Läkarna fick starka bundsförvanter i sina strävanden efter en restriktiv lagstiftning och Apotekaresocieteten fick slutligen resignera. Den 1 juli 1918 ersattes 1876 års förordning vilket innebär att patentmedicinernas styrka reducerades avsevärt och att de i de flesta fall lades under recepttvång.⁴³

FOTNOTER

1. Kvist, R (1986), Samerna och alkoholen – Jokkmokks socken 1760–1860, i *Alkoholpolitik – Tidskrift för nordisk alkoholforskning* nr 3 1986, s.122 ff.
2. Frånberg, P (1985), Den svenska supen (Bruun, K-Frånberg, P: *Den svenska supen*. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati, Sthlm, 1985) s.27 f.
3. Ibid. s. 45.
4. Kronofogden i n:a Ångermanlands fögderi. Handl. till femårsber. 1876–1880 GI:1 (HLA).
5. Sandin, M: *Brännvinshandeln i Malmfältet 1890–1905* (opubl. C-uppsats, Institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet 1985) s. 60 ff.
6. Ibid. s. 63.
7. Frånberg, P (1986), I eterdimmorna – om ett bortglömt missbruk, i *Alkoholpolitik – Tidskrift för nordisk alkoholforskning* nr 3 1986, s. 114.
8. Connell, K H (1968), Ether-Drinking in Ulster, i: Connell, K. H: *Irish Peasant Society*, Oxford, s. 89.
9. Sariola, S (1956), *Drinking Patterns in Finnish Lapland*, Helsinki, s. 67 f.
10. Connell, K H (1968), Ether-Drinking in Ulster, i: Connell, K. H: *Irish Peasant Society*, Oxford, s. 91 f.
11. *Farmakopé innehållande de allmännast brukade läkemedlen och deras användningsätt jämte sammandrag af apotekstaxorna m.m.*, Stockholm, 1889, s. 22, 292. Dropparna hade fått sitt namn efter den kände tyske 1700-tals läkaren F. Hoffmann.
12. Många av dessa patentmediciner hade talande folkliga namn bland annat fanns tolfmannakraft och sjumannakraft, se *Farmaceutisk Tidskrift* vol. 25 1884:24, Allmogenamn på åtskilliga medikamenter.
13. Frånberg, P (1986), I eterdimmorna – om ett bortglömt missbruk, i *Alkohol-*

- politik – Tidskrift för nordisk alkoholforskning* nr 3 1986, s. 114.
14. Andra kammarens protokoll 1875, motion nr.56.
 15. SOU 1927:16, s. 16.
 16. SOU 1927:16, s. 18.
 17. Sandin, M: *Brännvinshandeln i Malmfälten 1890–1905* (opubl. C-uppsats, Institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet 1985) s. 27 (cit. fr. *Norrskensflamman* 18/10 1906).
 18. Frånberg, P (1988), Bluddervin och eter. En studie i norrländska dryckesvanor, i *Historia nu. 18 umeåforskare om det förflutna*, Umeå, s. 90.
 19. Connell, K H (1968), Ether-Drinking in Ulster, i: Connell, K. H: *Irish Peasant Society*, Oxford, s. 111.
 20. Provinsialläkarnas årsberättelser 1870. 1 ankare = 39,25 liter.
 21. *Länstidningen* 2/3 1898.
 22. Frånberg, P (1986), I eterdimmorna – om ett bortglömt missbruk, i *Alkoholpolitik – Tidskrift för nordisk alkoholforskning* nr 3 1986, s. 115, se även Behm, O (1961), De nittionio qwinorna i Sveg, i *Jämten* 1961.
 23. Frånberg, P (1988), Bluddervin och eter. En studie i norrländska dryckesvanor, i *Historia nu. 18 umeåforskare om det förflutna*, Umeå, s. 92.
 24. Frånberg, P (1986), I eterdimmorna – om ett bortglömt missbruk, i *Alkoholpolitik- Tidskrift för nordisk alkoholforskning* nr 3 1986, s. 115.
 25. SOU 1927:16 s. 16.
 26. SOU 1927:16 s. 16f.
 27. SOU 1927: 16 s. 17.
 28. SOU 1927:16 s. 17.
 29. Connell, K H (1968), Ether-Drinking in Ulster, i: Connell, K. H: *Irish Peasant Society*, Oxford, s. 93.
 30. Pajala, Korpilombolo tingslags dombok 1939.
 31. AK. 1875 TU 2 nr 2.
 32. AK. 1875 nr. 9.
 33. SFS 1986 nr. 57 p. 1–2.
 34. *Farmaceutisk tidskrift* 1875 nr. 18, 284 f.
 35. Nykterhetskommittén 1916 VIII, s. 20.
 36. Sundin, B (1987), Universalsmörjelsen. Kvacksalveri, patentmedicin och drömmen om ett naturenligt levnadssätt i slutet av 1800-talet, i *Lychnos* 1987, s. 91 ff. Angående patentmediciner baserade på opiater se, Parssinen, T (1983), *Secret passions, secret remedies: Narcotic drugs in British society 1820–1930*, Philadelphia. Här ges en fullständig beskrivning och analys av missbruket av olika patentmediciner i Storbritannien.
 37. Nykterhetskommittén VIII 1916, s. 22.
 38. Ang. etersniffning finns en del goda beskrivningar i Irving, J (1986), *Ciderhusreglerna*, Stockholm.
 39. Länsmannens i Delsbo arkiv. Protokoll över polisförhör 1860–1917, A1:1 samt B1:1.
 40. Nykterhetskommittén VIII 1916 s. 27 ff.
 41. *ibid* s. 30.
 42. Connell, K H (1968), Ether-Drinking in Ulster, i: Connell, K. H: *Irish Peasant Society*, Oxford, s. 93: "But the ether-drinker's 'luxurious advantage' was that, half-a-dozen times a day, he might pass through 'the drama of intoxication'.
 43. Frånberg, P (1986), I eterdimmorna – om ett bortglömt missbruk, i *Alkoholpolitik- Tidskrift för nordisk alkoholforskning* nr 3 1986, s. 119.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

OTRYCKTA KÄLLOR

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

- Kronofogden i norra Ångermanlands fögderi. Handlingar till femårsberättelser 1876–1880 GI:I.
- Länsmannens i Delsbo arkiv. Protokoll över polisförhör 1860–1917, AI:I samt BI:I.
- Pajala, Korpilombolo tingslags dombok.

Riksarkivet, Stockholm

- Provinsialläkarnas årsberättelser 1870.

LITTERATUR

Andra kammarens protokoll 1875.

Andra kammaren 1875. *Tillfälligt utskott nr 2*

Behm, O (1961), *De nittionio qvinnorna i Sveg, i: Jämten.*

Connell, K H (1968), *Ether-drinking in Ulster, i: K H Connell, Irish peasant society, Oxford.*

Farmaceutisk Tidskrift, 1875 och 1884.

Farmakopé innehållande de allmännast brukade läkemedlen och deras användnings-sätt jämte sammandrag af apotekstaxorna m. m. 1889.

Frånberg, P (1985), *Den svenska supen, i: K Bruun & P Frånberg, Den svenska supen. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati.*

- (1986), *I eterdimmorna – om ett bortglömt missbruk, i: Alkoholpolitik. Tidskrift för nordisk alkoholforskning nr 3, 1986.*

- (1988), *Bluddervin och eter. En studie i norrländska dryckesvanor, i: Historia nu. 18 umeåforskare om det förflutna.*

Irving, J (1986), *Ciderhusreglerna.*

Kvist, R (1986), *Samerna och alkoholen – Jokkmokks socken 1760–1860, i: Alkoholpolitik. Tidskrift för nordisk alkoholforskning nr 3 1986.*

Länstidningen (Jämtland) 2/3 1898.

Nykterhetskommittén 1916.

Parssinen, T (1983), *Secret passions, secret remedies. Narcotic drugs in British society 1820–1930, Philadelphia.*

Sandin, M (1985), *Brännvinshandeln i Malmfälten 1890–1905, Opublicerad C-uppsats. Institutionen för ekonomisk historia vid Umeå universitet.*

Sariola, S (1956), *Drinking patterns in Finnish Lapland, Helsinki.*

Statens offentliga utredningar 1927:16.

Sundin, B (1987), *Universalsmörjelsen. Kvacksalveri, patentmedicin och drömmen om ett naturenligt levnadssätt i slutet av 1800-talet, i: Lychnos.*